

ORTAQ KEÇMİŞDƏN ORTAQ GƏLƏCƏYƏ

CARİZMİN İŞGALÇILIQ SİYASƏTİ ÜMUMTÜRK TARIXI KONTEKSTİNDƏ

→ Əvvəlki ötən saylarda

Planlar, hazırlıqlar, ilk yürüşlər

Kazanla qarşılıqlı münasibətlər sxemində baş verən prinsipial dəyişiklik 1545-1550-ci illərin hadisələrində özünü çıpaqlıqla ilə göstərdi. Moskva bu illərdə aramsız saray çevrilişləri, klan və qruplaşmaların didisiməsi nəticəsində zəifləyən Kazan xanlığı üzərinə bir neçə yürüş təşkil etmiş, lakin müvəffəqiyyət qazanmamışdı. 1549-cu ildə Səfa Girey xanın ölümü ilə hadisələr həlledici fazasına keçdi. Kırımın yeni xanın göndərilməsi ləngidiyindən taxta Səfa xanın azyaşlı oğlu Ötəmish çıxarıldı, anası Suyumbikə isə xanın naibəsi oldu. Suyumbikə Noqay əmiri Yusuf mirzanın qızı idi. Milli ruhda tərbiyə almış, əri Səfa xanın işğalçılara qarşı mübarizəsində ona dayaqlı olmuş Suyumbikə Kazandakı "milletçi partiya"nın liderlərindən biri kimi tanınırdı. Səltənət naibəsi kimi fəaliyyətində də millətçi qüvvələrin güclənməsinə çalışır, xanlığın idarəçilik işlərində onlara arxalanırdı. Sarayın, xanın və Suyumbikənin özünün mühafizəsi oğlan Koşçakın (başqa mənbələrdə Kucak; görünür, Qocaq adının tatarca qarşılığıdır) başçılıq etdiyi Kırım qvardiyasına həvalə olunmuşdu. Moskva da manipulyasiyalarını bu istiqamətdə qurur, Kırım və Noqay xanədanlarının Kazan taxtından kənarlaşdırılması tələbi ilə çıxış edir, yerliçilik duyğularını qızışdırmaqla əhali arasında əlavə tərəfdarlar toplamaq istəyirdi. Əsas məqsəd isə Kazanı digər tatar uluslarından təcrid etmək, Qızıl Ordanın varisləri arasında nifaq salmaq idi. Uğursuz hərbi səfərlərdən sonra Kazan siyasətini yenidən nəzərdən keçirən çar hökuməti bu dövrdə artıq ətraflı plan-program da tərtib etmiş, atacağı addımları mühümlüynə görə belə bir ardıcılıqla sıralamışdı:

Kazana su nəqliyyatı yollarının ələ keçirilməsi və şəhərin blokadaya alınması;

Sviyaça çayı sahilində gələcək əməliyyatlar üçün mərkəz roluna oynaya biləcək bir qalanın inşa olunması;

rus əsirlərinin azad edilməsi; ilk olaraq Volqanın sağ sahilinin ilhaq edilməsi Rusiyaya birləşdirilməsi;

əlavə itkilərə yol verməmək üçün hazırlanan yürüşün mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi və s.

Osmanlı təcrübəsini əsas götürən İ. Peresvetovun fikrincə, Kazan üzərinə yürüş IV İvanın özü başçılıq etməli idi. Bu, əsgərlərin döyüş ruhunun yüksəldilməsi və yürüşə bəynəlxalq diqqətin artırılması üçün siyasi və rəmzi mənə daşıyırdı. Xüsusi döyüş və sərkərdəlik bacarığı ilə fərqlənməyə də, İvan bu təklifi qəbul etdi. Əməliyyatlara faktiki rəhbərliyi isə həmişəki kimi, baş hərbi qərargahın və qvardiyanın başında duran knyazlar Vladimir Vorotinski və İvan Şeremetyev həyata keçirməli idilər.

Yürüşə hazırlıq 1551-ci ilin yazında başladı. Kazanın 60 kilometrliyində, eyniadlı çayın mən-

səbində tikilən Sviyajsk qalasının vaxtında başa çatdırılması üçün Rusiyanın daxili vilayətlərindən lazımı tikinti materialları və ustalar getirildi və qala çox qısa müddətdə rus qarnizonunun istifadəsinə verildi. Volqa və Kama çaylarından Kazan xanlığına gələn yollar kəsildi. Çay keçidlərinin ticarət gəmilərinin üzünə bağlanması, qurulan zavəstələrdə yüklərin ciddi baxışdan keçirilməsi və müsadirə olunması, ənənəvi iqtisadi əlaqələrin qırılması, planlaşdırıldığı kimi, xanlığın ticarət və təsərrüfat həyatının, ərzaq təminatının pozulması ilə nəticələndi. Kazan ətraf ələmdən təcrid edildi. Eyni zamanda, çəremis və çuvaşların ələ alınması üçün genişmiqyaslı tədbirlər görüldü. Ruslarla əməkdaşlığa razılıqlar nüfuzlu şəxsləri qruplar halında Moskvağa gətirdi, "əlahəzrətin qonaqları" kimi ağırlayıb, onlara qiymətli hədiyyələr və bəxşişlər verib, mükafatlandırır, bir çoxlarına həтта məşə də kəsirdilər. Sviyajsk qalasının fəaliyyətə başlaması kırımlılardan narazı olan dağlıq əhalisinin rusların tərəfinə keçməsi üçün yeni imkanlar açdı və proses sürətləndirdi. Xanlığın dağlıq ərazilərinin işğalçılara təslim edilməsi hadisələrinin sonrakı inkişafında dönmüş nöqtəsi oldu, Kazan-Rusiya qarşılıqlı dinc məcərdən çıxmasına və hər iki tərəfdən həddən artıq şiddətlənməsinə gətirib çıxardı. Rus tərəfi artıq ısrarlı bir şəkildə xanlığın dağlıq ərazilərinin ilhaqını rəsmiləşdirmək tələbi ilə çıxış etməyə başladı. Bundan əvvəl belə bir tələbə qarşılaşmayan kazanlılar artıq blokadanın götürülməsi müqabilində rusların başlıca şərtlərinə boyun əyməyə, kırımlıları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa (iyunda rus tərəfdarları bunu istəyirdilər), Şahəlini taxta gətirməyə, Moskvanın suverenliyini köhnə qayda üzrə (xərac ödəmək və s.) qəbul etməyə razılaşırdılar. Məcəburiyyət qarşısında 300 nəfərlik Kırım qarnizonu şəhərdən çıxarılmışdı. İdarəçilik səlahiyyətləri oğlan Xudaykul və Nurali Şirin bəyin başçılıq etdiyi müvəqqəti qrupa verilməsi, Seyid Qul-Şərif molla danışıqlar üçün Sviyajskə göndərilməsi. Xanlığın başbirlənləri köməksiz qalmış Ötəmish xan və Suyumbikəni, qaçqın bilməmiş kırımlıları, onların ailə üzvlərini (məs., oğlan Koşçakın iki, oğlan Ağməhəmmədin bir oğlunu) və millətçi qüvvələrin liderlərini təhvil verməyə hazır olduqlarını bildirmiş, rus əsirlərinin azad edilməsinə dair öhdəlik götürmüşdülər. (Bu öhdəliklərin bir çoxu tezliklə yerinə yetirilmiş, o cümlədən, Ötəmish Girey və anası Moskvağa aparılmışdı. Bir il sonra mülkə Suyumbikə çarın razılığı əsasında Şahəliyə ərə verilmiş, Ötəmish isə 1553-cü ildə xaç suyuna çəkilərək, Aleksandr Səfagireyevic adını almış, 1566-cı ildə 20 yaşında dünyadan köçmüşdü.) Eyni zamanda, kazanlıların Moskvağa elçi göndərdikləri

Enbars əmir Rast oğlunun orada imzaladığı müqavilədə də dağlıq ərazilərin ilhaq edilməsinə dair maddə yox idi. Tarixçi Mixail Xudaykovun yazdığına görə, məhz rus hökuməti (bu tələbi Şahəlinin təşəbbüsü hesab edən mənbələr də mövcuddur) tərəfindən sonradan ortaya qəfil atılmış bu məsələ mövcud qarşılıqlı əməkdaşlıq üçün əsas şərtlər kimi qəbul edilmişdi. Kazan üçün ərazi bütövlüyü və dövlətçiliyini qorunması uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi rəqibinə qaldırılmışdı...

1551-ci il avqustun 14-də Kazanda böyük qurultay toplandı. Qan tökülünməsinə və ölkənin bütövlüklə istila olunmasına yol verməmək üçün Moskvanın tələbləri, o cümlədən də xanlığın dağlıq ərazilərinin Moskva knyazlığına verilməsi tələbi qəbul edildi. Kazan taxtına Qasım xanlarından Şahəli çıxarıldı. Lakin M. Xudaykovun interpretasiyasını əsas alsaq, onun vəziyyəti heç də qənaətbəxş deyildi. Kazan, həqiqətən də qazan kimi qaynayır. Vəziyyəti son dərəcə dramatikləşdirən iki əsas məsələ vardısı, bunun biri, heç şübhəsiz, xanlığın dağlıq hissəsinin rusların təbəçiliyinə keçməsi idi. Dağlıq ərazilərin ruslara güzəştə gəldikləri məsələ əvvəl bir xan kimi Şahəlinin nüfuz və mənafeyinə sarsıdıcı ziyan vurmuş, hakimiyyət məkanını daraltmış, xanlığın vergi və digər gəlir mənbələrini yarımçıq azaltmışdı. Başqa bir tərəfdən, müsəlman əhalinin xristian-pravoslav çarlığının hökümü altına keçməsi və Qızıl Orda sərhədlərinin toxunulmazlığının pozulması qədim törəyə, xanların şərəf və əxlaq kodeksinə daban-daban zidd idi. Şahəli bilirdi ki, kazanlılar məcəburiyyət qarşısında ilhaqa razılaşırsalar da, vaxt keçdikcə bununla barışmayacağı və məsələ həllini tapmayınca ölkədə sakitlik yaranmayacağıdır. Həqiqətən də dağ torpaqlarının aqibəti məsələsinə münasibət əyanlar arasında bütünlü köhnə ziddiyyətləri təbii müddətdə üzə çıxarmış, fikir ayrılıqları sadə əhaliyə də sirayət etmişdi. Cəmiyyətdə həyəcan azalmaq əvəzinə get-gedə yüksəlirdi. İntiqam və revanş əhval-ruhiyyəsinə köklənmiş millətçi qüvvələr vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdılar. Sibir bəyləri nəslindən olan əmir Rastın oğulları Bəybars və Enbarsın başçılıq etdikləri zadəgan qruplaşması Şahəliyə və rus səfirinə sui-qəsd hazırlamaq, Noqay xanlığında yaşayan Həştərxan şahzadəsi Yedigər (Jedigeri) taxta çıxarmaq məqsədi ilə fəaliyyətə keçmiş, lakin çevriliş cəhdinin üstü açılmış, rus səfiri Paletskinin təşviqi ilə təşəbbüskar qardaşlar və daha 70 nəfər xan sarayında ziyafətə dəvət olunaraq namerdəcəsinə qətlə yetirilmişdi. Beləliklə, dağlıq ərazilərin qaytarılması məsələsi Kazanda həqiqi bir milli azadlıq hərəkatının leytmotivinə çevrilmişdi. Şahəli bilirdi ki, əmir Rastın oğlanlarının başladığı iş yarıda qalmayacaq,

gec-tez başa çatdırılacaqdır. O güzəştə gətirməsi üçün IV İvanın yanına elçilər də göndərmiş, lakin rus məmurları onları dinləməmək belə istəməmiş, əksinə, bir addım da irəli gedərək, Kazandakı bütün rus əsirlər azad olunana qədər elçiləri girov saxlamışdılar.

Əsirlərin azad edilməsi Şahəlinin qarşısında duran ikinci müşkül məsələ idi. Moskva hakimiyyətinin dini çalar verdiyi və Kazanla münasibətlərin güşə daşı kimi qiymətləndirdiyi bu məsələnin önəmini yaxşı anlayan yeni xan taxta çıxdığı ilk gündən rus əsirlərinin azad edilməsi işinə var gücü ilə girişmişdi. Vaxt az idi. Ruslar məsələnin həll edilməsi üçün ona cəmi 5 ay möhlət vermişdilər. Əldə olan siyahıya əsasən, Şahəlinin səyi ilə 60 mindən çox rus əsir azad edilmişdi. Xanlığın hər yerinə carçılar göndərilmiş, Moskva ilə müqavilədə xristianların qul edilməsinə qadağa qoyulduğu, əsirlərin son nəfərədək buraxılmayacağı təqdirdə şəhərə hücumun ləbub olduğu əhaliyə çatdırılmış, müqavimət göstərənlər cəzalandırılmışdı. Buna baxmayaraq saray əyanları və zadəganlar (əsirlər məhsul onların təsərrüfatlarında qul kimi işlədilir) əsirlərin buraxılmasını xanlığın iqtisadi həyatı üçün təhlükəli dəyişiklik sayır, hər vasitə ilə buna mane olurdular. Moskva artıq narazılığını gizlətmir, çar sarayında Kazan xanlığının bütövlüklə işğal olunması ilə barədə qızğın müzakirələr aparılır, müxtəlif variantlar nəzərdən keçirilir. Artıq Şahəlinin ondan gözlənilənləri yerinə yetirə biləcəyinə ümid tükənmək üzrə idi.

M. Xudaykovun yazdığına görə 1552-ci ilin fevralında Kazanda daimi səfir təyin olunmuş A.F. Adəşevin tələbi ilə Şahəli taxtdan çəkilməyə razılıq verdi və martın 6-da 300 nəfərlik mühafizə dəstəsi ilə şəhərdən çıxaraq Sviyajskə gəldi. Onun yanında olan 84 bəy və mirzə ruslar tərəfindən girov götürüldü. Elə həmin gün Kazan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında fərman elan olundu. Lakin rus tarixçisinin xüsusilə vurğuladığı kimi, Şahəli paytaxtı ruslara təhvil verməkdən imtina etmiş, bunun İslamla bir araya sığmadığını açıq şəkildə bildirmişdi (o da diqqətəlayiq fakt ki, rusların ələ keçirmiş üç Kazan xanından yalnız Şahəli xristianlığı qəbul etməmiş və axirət dünyasına müsəlman kimi köçmüşdür).

Martın 7-də S. Mikulinski Kazan valisi təyin olundu. Ənənəyə görə əhali rus çarına sədaqət andı içməli idi və bunun üçün keçiriləcək təntənəli mərasim ayın 9-na təyin olunmuşdu. Lakin Oğlan Xudaykulun başçılığı altında özlərini ilhaq fərmanı ilə razılaşmış kimi göstərən Kazan əsilzadələri şəhərdən qərargaha həyəcanlı xəbərlər gətirdilər. Guya Kazanın çar hakimiyyətinə keçməsi xəbərini qəzəblə qarşılayan sadə xalq və əyanların böyük hissəsi Şə-

hərdə qarışıqlıq yaratmağa çalışırdı. Oğlan Xudaykul andıçmə zamanı mümkün qarşıdurmaların önənməsi, əsaişin qorunması və mərasimin daha yaxşı təşkil olunması üçün Sviyajskda girov saxlanan bir neçə bəyin şəhərə göndərilməsini validən xahiş etdi. Əslində, bu, Kazan əsilzadələri tərəfindən şəhərin müqavimətsiz, az qala könüllü şəkildə təhvil verilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə hazırlanmış planın mühüm bir hissəsi idi. Və müvəffəqiyyətdən başı gicəllənmiş yeni vali xanlığın ən nüfuzlu zadəganlarından olan Narik mirzanın oğlanları İslam, Kebek və Alikey bəylərin İvan Çeremisovun kiçik bir strelets dəstəsinin müşayiəti ilə Kazana buraxmaq şəhərin təslim alınmasının dinc yolunu öz əli ilə bağlamış oldu.

Martın 7-də qala qapıları içəri daxil olan bəylərin arxasınca bağlanan kimi şəhərdə üsyan bayrağı qaldırıldı və müdafiə hazırlıqlarına başlandı. Əhali arasında güclü iş aparılmışdı, artıq sadə kazanlılar tərəddüd etmədən kafir ruslara qarşı son nəfəslərinə qədər döyülmək əzmi ilə silaha sarılırdılar. Bir müddədən bəri rusların qatı tərəfdarı olması ilə məşurlaşan oğlan Çapkun Otuçev öz sadıq bəylərindən Burnasla birlikdə şəhərə gələrək, müqavimət hərəkatına qoşulmasın, Şahəlinin səyi ilə 60 mindən çox rus əsir azad edilmişdi. Xanlığın hər yerinə carçılar göndərilmiş, Moskva ilə müqavilədə xristianların qul edilməsinə qadağa qoyulduğu, əsirlərin son nəfərədək buraxılmayacağı təqdirdə şəhərə hücumun ləbub olduğu əhaliyə çatdırılmış, müqavimət göstərənlər cəzalandırılmışdı. Buna baxmayaraq saray əyanları və zadəganlar (əsirlər məhsul onların təsərrüfatlarında qul kimi işlədilir) əsirlərin buraxılmasını xanlığın iqtisadi həyatı üçün təhlükəli dəyişiklik sayır, hər vasitə ilə buna mane olurdular. Moskva artıq narazılığını gizlətmir, çar sarayında Kazan xanlığının bütövlüklə işğal olunması ilə barədə qızğın müzakirələr aparılır, müxtəlif variantlar nəzərdən keçirilir. Artıq Şahəlinin ondan gözlənilənləri yerinə yetirə biləcəyinə ümid tükənmək üzrə idi.

Yedigər xanın 30 yaşı vardı. Həştərxan xanlarından Əbdürrəhman hakimiyyəti dövründə, 1542-ci ildə Rusiyaya gedərək, 8 il çar ordusunda qulluq etmiş, həтта 1550-ci ildə Kazana yürüşünə də iştirakçısı olmuşdu. Elə həmin il də Noqay Ordasına qayıtmış və orada məskən salmışdı. Rusların hərbi sistemi ilə yaxından tanış olan bir şahzadənin belə çətin bir vəziyyətdə Kazan xanlığında hakimiyyətə başına keçməsi şəhərin müdafiəçilərinin qələbə əzmini artırır. Tezliklə üç mindən artıq noqaylı Yedigər xanın ordusunda döyüşmək üçün Kazana gəldi və xanlığın qoşunları rusların Kama çayı sahilindəki əsas zavəstələrindən birini darmadağın etdilər. Yedigər xanın hökumətində Kazan əsilzadə və ruhaniləri ilə birlikdə noqay və Sibir bəyləri də təmsil olunurdu. Vəziyyətin dəyişməsi xanlığın ilhaq edilməsi dağlıq ərazisində yaşayan çuvaş və çeremisli də ayıltmış, onlar yenidən Kazan xanının təbəçiliyinə keçmişdilər. Rusların əlində yalnız Sviyajsk və ətrafı qalırdı.

→ N.MUSTAFA

→ Davamı növbəti sayda